

УДК 8.81'27.162.3

МОВНА ГРА ЯК АТРИБУТ «МОВНОГО СМАКУ ЕПОХИ»

Даниленко Людмила

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Київ, Україна

Статтю присвячено дослідженню й опису лінгвостилістичних та прагматичних засобів і прийомів реалізації комічного ефекту в сучасній чеській пареміології. Визначаються типи комунікативних інтенцій адресанта.

Ключові слова: чеська пареміологія, мовна гра, прагматика, комунікативна лінгвістика.

*Здатність до мовної гри –
важливий фактор у житті суспільства.*

Б. Ю. Норман

Метафора «мовний смак епохи» належить відомому російському лінгвісту В. Г. Костомарову: його книга під назвою «Языковой вкус эпохи» вийшла друком 1999 р. у видавництві «Златоуст». На думку автора, мовний смак є тим фактором, який впливає на мовну норму, передусім через сучасні мас-медійні засоби, та віддзеркалює напрям мовної еволюції. З іншого боку, можемо стверджувати, що бажання «пограти зі словом» є визначальною рисою не лише сучасної мовної комунікації. Як дотепно зауважив неперевершений Карел Чапек, таке бажання прийшло до людини на другий день після того, як вона навчилася говорити: «Člověk se prý stal člověkem, když začal mluvit. Ale jakmile začal mluvit, udělal druhého dne vtíp, našel s úžasem, že se slovy si možno pohrát» [10, с. 117]: (Кажуть, що людина стала людиною, коли почала говорити. Але як тільки-но вона навчилася говорити, наступного дня вигадала жарт, із задоволенням відкривши, що зі словами можна грати). Відтоді побачила світ велика кількість робіт, зокрема лінгвістичних, пов'язаних з проблемами семантики й прагматики мовної гри, серед яких на особливу увагу заслуговують праці Х. Вальтера, В. Мокієнка [1], Б. Нормана [5], В. Саннікова [6], О. Ніколаєвої [4], Н. Кабанової [2], колективні за ред. Н. Арутюнової [3] та ін.

Мета розвідки – виявити різновиди мовної гри на матеріалі чеської пареміології та визначити причини, що спонукають авторів до мовного гумору.

Пареміологія – це надзвичайно вдячний “полігон” для мовної гри, на якому колективна мудрість реалізується завдяки дотепності однієї людини. Прислів'я відтворює фрагмент мовної свідомості. Якщо автор свідомо руйнує старий сюжет прислів'я, то цим він хоче висловити іншу істину, яку він вважає актуальною в сучасному суспільстві. Виникає вираз з новим міні-сюжетом, зрозумілий за умови, коли адресат знає старий. Звернемося до прикладу: *Kdo jinému játu kopá, dál*

doskáče [syn 2000], який виник шляхом контамінації двох прислів'їв *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* (укр. *Не руй яму іншому, бо сам до неї впадеш*) та *Ranní ptáče dál doskáče* (укр. *Хто рано встає, тому Бог дає*). Перше прислів'я реалізує сему 'покарання' – “за нечесні вчинки людина буде покарана”, друге – сему 'успіх' – “працьовита людина багато досягне”. Новий вираз моделює нову філософію, яка, можливо, індивідом і не схвалюється, а є іронічною оцінкою: “шлях до досягнення власного успіху лежить через перешкоджання діям іншої особи”. Таким чином, свідомо модифікація тієї мовної форми, в якій прислів'я зберігається в пам'яті носія культури, виконує певні комунікативні завдання: сигналізує про те, наскільки “класична” семантика прислів'я відбиває соціокультурні стереотипи і норми, життєву ідеологію індивіда. Власне, в багатьох випадках голос індивіда можна витлумачувати як «голос суспільної думки». У цьому випадку в тексті з'являються “метаоператори” в ролі “експлікаторів актуальних (текстових) значень” [7, с. 427], сигналів сучасного трактування прислів'їв і їхньої прагматичної спрямованості. Лексичними й предикативними метаоператорами виступають дієслова *nevěřit* “не вірити”, *neplatit* “бути недійсним”, *nepomoc* “не допомогти”, *staré nesmysly* “стара нісенітниця”, *jejich platnost vyprchává nenávratně* “їхнє значення <прислів'їв> абсолютно відживає”, *vyvrácená pravda* “спростована правда”, *pravidlem se stává* “правилом стає” (на протипагу тому, яку оцінку передавало загальновідоме прислів'я). Скористаємося прикладами, які ми відібрали з Чеського національного корпусу (ЧНК), у квадратних дужках міститься інформація про розділ ЧНК.

(1) *Některá pořekadla či přísloví jsou dosti za vlasy přitažená. Ba zdá se, že s postupem času jejich platnost vyprchává stejně nenávratně jako bublinky... z sektu. Třeba že lež má krátké nohy... Co obstálo před sto lety, dnes už se nedá brát za bernou minci. Lidí lžou, jako když tiskne, a nic se neděje. Stačí si jen poslechnout některé z politiků* [syn 2006 pub].

(2) *Podíváte se a je vám hned jasné: “Lže , až se hory zelenají !” Že “slovo dělá muže”*, то je dávno a mnohokrát vyvrácená pravda z předminulého tisíciletí [syn 2005].

(3) *Zásada našich babiček “sedávej panenku v koutě, budeš-li hodná, najdou tě” už dávno neplatí* [syn 2006 pub].

(4) *Přísloví, kterému nevěřím. Bez práce nejsou koláče. Už několik let nepracuji a koláče mám stále a dost* (MFD, 16.10.1999).

(5) *A už vůbec neříkejte dětem ty staré nesmysly, že kdo lže, ten krade, do pekla se hrabe. Mějte pořád na mysli, že lež je přirozená a do pekla se hrabe ten, kdo pravdu říká* [syn 2006 pub].

(6) *Pravidlem se stává, že nikoliv s poctivostí, ale se lží nejdále dojdeš* [syn 2006 pub].

(7) *...pocit marnosti a pocit, že s poctivostí se dojde nejvýše do chudoby* [syn 2006 pub].

(8) *Což se u nás odjakživa neříkalo, že “kdo maže, ten jede”? K čemuž za totality přibylo ono pověstné “kdo nekrade, okrádá rodinu”* [syn 2000].

Отже, зміна конотації прислів'я чи нормативної ситуації його вживання, як правило, відбиває зрушення щодо ціннісних орієнтирів суспільства, тенденцію до негативних проявів психології сучасної людини, виникнення у неї альтернативних

поглядів або пріоритетів. Сучасний коментар до прислів'їв у більшості випадків полягає в їхній іронічній оцінці як істин позаминулого століття.

Говорячи про потенційні каламбурні можливості паремійних одиниць, маємо на увазі їх здатність до актуалізації, під якою розуміємо порушення узвичаєних синтаксико-семантичних зв'язків, змістове виокремлення окремого слова завдяки його несподіваним асоціативним зв'язкам з іншими поняттями.

До одного з типів актуалізації паремій можна віднести синтаксичну експлікацію. Цікавим прикладом є доволі поширене прислів'я *Lež má krátké nohy* (букв.: У брехні короткі ноги). Його сучасний варіант в чеській мові – результат скорочення прислів'я двоскладної структури: *Lež má krátké nohy, daleko neujde*, зафіксоване ще у XIX ст. Ф. Л. Челаковським [9, s. 85]. У XX ст. зазначена імпліцитна форма відповідно до закону мовної економії пройшла апробацію в усному мовленні та набула статусу нормованої і загальнозживаної. Опущення мовних елементів, колись необхідних для визначення смислу всієї одиниці, не позначилося на її значенні. Сучасна мовна практика реанімувала питому двочленну структуру прислів'я *Lež má krátké nohy*, причому нові провербіальні трансформи свідчать про те, що мовці підсвідомо апелюють до вихідної форми, іронізуючи над її змістом. Основна ідея усталеної одиниці “розгортається” через протиставний зв'язок стрижневих слів двох синтагм, який стає основою негативної семантики усього неопровербіального вислову, напр.: *Všude se dočtete, že lež má krátké nohy. Ale už nikde se nedozvíte, že je má zatraceně rychlé a pravdě většinou uteče; Co je platné, že lež má krátké nohy, když pravda je má tak často chromé; Lež má krátké nohy, avšak dlouhonohá pravda doběhne leckdy sama sebe; Lež má krátké nohy, ale umí se na ně výborně postavit; Lež má krátké nohy, ale umí strašně rychle utíkat; Lež má krátké nohy, ale pravda ještě kratší; Lež má krátké nohy, ale dlouhé prsty; Lež má krátké nohy, ale velice rychlé auto; Lež má krátké nohy bylo přísloví platné v době našich prarodičů. V čase jejich vnuků platí spíše lež má dlouhé nohy* (syn 2006 pub).

Опорний образ провербіальної трансформи може бути реалізований через антонімічну опозицію. Так, в новій одиниці думка оживляється завдяки імпліцитному зіставленню антонімів ‘короткий – довгий’, в результаті новий контекст заперечує значення протоприслів'я, напр.:

*Lež má totiž nohy sakra dlouhý –
Nezná bolest ani divný touhy.
Jde přímo na věc, má neprůstřelnou vestu
A ty krvácíš když překříží ti cestu
Lež má nohy dlouhý.*

(Ivan Kott).

Актуалізація слова в паремійному тексті може бути пов'язаною з використанням прийому гри слів або каламбуру, зокрема, омонімічними засобами, коли в одному контексті стикаються формально однакові, але по суті різні слова. Чеське прислів'я *Lež má krátké nohy*, використовуючи омонімію форм *lež* “брехня” і *lež* – наказова форма дієслова *ležet* “лежи”, переконливо цю властивість доводить:

Studenti dostali za úkol napsat sloh na téma “Lež má krátké nohy”. Jeden ze studentů byl hotový za deset minut. Učitelka byla zvědavá, co za takovou chvíli napsal, a tak četl:

“V sobotu odpoledne jsem se vydal s kamarádem Karlem do lesa. Bylo krásně, slunce svítilo, lesní mýtinka lákala do mechového objetí. I zalehli jsme, lebedili si a jímala nás mírná dřímota. Vtom se v ohbí lesa objevila dívčí postava. Chtěl jsem se zvednout a podívat, ale Karel mě zadržel a pravil: “Lež, má krátké nohy!”

Причиною мовної гри в пареміях завжди є комунікативний намір адресанта. Так, актуалізація семи ‘особа жіночої статі’ дозволяє варіювати лише один компонент у прислів’ї *Lež má krátké nohy*, щоб досягти бажаної гендерної характеристики. Цей прийом використала авторка роману Ніколь Рибайрова в назві свого твору: “*Lež má ženské nohy*”. Близькими до цієї трансформи є вирази *Lež má hezké nohy*; *Lež má ženské nohy a dábel je ženského pohlaví*.

Ще одна примітна особливість використання мовної гри в проverbsьких одиницях – застосування пародії. Пародія, по-особливому відтворюючи чужий текст, іронічно викриває зміст першоджерела, яке ґрунтується на контрастуванні, неадекватності, ілюзорності дійсного й бажаного стану речей. У цьому переконує приклад пародіювання фрагменту Святого Письма – восьмої Божої Заповіді, в основі якої є припис “Не свідчи неправдиво на свого ближнього”:

Poosmé: Nebudeš lhát!
*Tím, že lež má nohu krátkou
Krmili nás jak pohádkou.
Že jen z kopce nohu krátí
Na to dnes jed možno brátí.
Čím výš lháře někdo hledá
Za pravdu mu nikdo nedá.
Nahoře přec, milí zlatí
Vždycky jsou jen “všichni svatí”.
Netřeba se tedy bát
Že by nám snad chtěli lhát...*

Завдяки мовній грі в чеській мові виникають нові прислів’я. Серед зібраного нами матеріалу вирізняється група, які можна вважати потенційними неоприслів’ями на тій підставі, що їх частотність в сучасному дискурсі досить висока.

Узагалі кажучи, проблема визначення критеріїв віднесення нових проverbsьких висловів до розряду прислів’їв залишається відкритим для обговорення питанням. На нашу думку, в новітній паремійний фонд можуть ввійти одиниці, які не прив’язані до конкретного контексту (як напр.: *Любиш кататися – люби і дорогу лагодити*) і мають по можливості коротку ритмічну форму, причому це можуть бути як проverbsькі трансформи, так і зовсім нові вислови проverbsького типу (в дужках зазначаємо частотність в Інтернеті), напр.: *Dvakrát mě jednou řeš* (127); *Bez práce nejsou doláče* (116); *Do očí bratr, za zády had* (16 402); *Všude dobře, doma manželka* (281); *Optimismus je způsoben nedostatkem informací* (351); *Nic tak neomezuje svobodu slova jako rozbitá huba* (62); *Moudrost nekoupíš, hloupost neprodáš!* (28); *Žena je dobrý sluha, ale zlý pán* (21); *Milující srdce na krásu nehledí* (143); *Láska je jako slza – rodí se v očích a padá k srdci* (122); *Často lidé hynou klevetníků vinou* (45); *Dobré slovo hubu nespálí* (117) та ін.

Мовна гра може призвести до невпізнанності вихідної форми паремії. У таких випадках йдеться не про формальну чи семантичну трансформацію прототипу, а про виникнення звичайного вислову зі структурою речення, хай навіть (за законом багатьох одиниць паремійного жанру) й римованого, пор.: *V ústech med, a v srdci jed* → *V ústech med má jen medvěd; Začal na zlatě, skončil na blátě* → *Začal na zlatě, skončil bez gatě* → *Začal na zlatě, neměl na gatě; Bez peněz do hospody nelez* → *Bez peněz do obchodu nelez* → *Bez peněz do nebe* тощо.

Джерелом для провербіальних каламбурів є сучасний політичний, економічний, рекламний дискурс, за якими можна судити про соціальні, психічні, психологічні, культурні процеси в суспільстві. Як влучно зауважили автори словника «Антипословицы русского народа» Х. Вальтер і В. Мокиєнко, «трансформи відомих російських прислів'їв мають різну мотивацію та концептуальну природу – від принципового спростування банальної істини, яку вони виражають, до «сміху заради сміху», простого мовного каламбуру, зубоскальства» [1, с. 7].

Проведений аналіз чеських паремій, які є елементами національної сміхової культури, дозволяє відповісти на питання, чому вони – характерні прикмети сучасної епохи. Могутні спалахи суспільної активності в пострадянський період, демократизація, глобалізація, інтернетизація сприяли мобілізації і небувалому піднесенню масової мовотворчості. Її прояви практично безмежні. Як неможливо визначити кількість ситуацій об'єктивної реальності, знаками яких виступають прислів'я і приказки, так неможливо визначити кількість їхніх каламбурних трансформ. Звідси випливає питання, де межа між узуальним і оказіональним варіантами. У цьому контексті полягає перспектива подальшого дослідження.

Список літератури

1. Вальтер Х., Мокиєнко В. Антипословицы русского народа / Х. Вальтер, В. Мокиєнко. – СПб. : Издательский Дом «Нева», 2005. – 576 с.
2. Кабанова Н. М. Что наш язык? Игра? / Н. М. Кабанова // Слово во времени и пространстве: К 60-летию профессора В. М. Мокиєнко. – СПб. : Фолио-Пресс, 2000. – С. 290–301.
3. Логический анализ языка. Языковые механизмы комизма / Отв. ред. Арутюнова Н. Д. – Москва : Индрик, 2007 – 726 с.
4. Николаева Е. Трансформированные пословицы как элемент современной смеховой культуры / Е. Николаева // Słowo. Tekst. Czas – VI. Nowa frazeologia w nowej Europie: Materiały VI Międzinar.konf. naukowej, Szczecin-Greifswald. – 2002. – S. 158–164.
5. Норман Б. Ю. Игра на гранях языка / Б. Ю. Норман. – М. : Флинта; Наука, 2006. – 343 с.
6. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры / В. З. Санников [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 547 с.
7. Хлебда В. Метаоператоры в тексте и их основные функции / В. Хлебда // Слово во времени и пространстве: К 60-летию профессора В. М. Мокиєнко. – СПб. : Фолио-Пресс, 2000. – С. 415–429.
8. Bittnerová D., Schindler F. Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století / D. Bittnerová, F. Schindler. – Praha : Karolinum, 1997. – 315 s.
9. Čelakovský F. L. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / F. L. Čelakovský. – Do tisku přípr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatř. Karel Dvořák. – 3 vyd. – Praha : Vyšehrad, 1949. – 922 s.
10. Překládání a čeština. – Praha : H & H, 2003. – 264 s.

Даниленко Людмила. Языковая игра как атрибут «языкового вкуса эпохи» / Людмила Даниленко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2012. – Т. 25 (64), №2 (1). – С. 302–307.

Статья посвящена исследованию и описанию лингвостилистических и прагматических средств и приемов реализации комического эффекта в современной чешской паремиологии. Определены типы коммуникативных интенций адресанта.

Ключевые слова: чешская паремиология, языковая игра, прагматика, коммуникативная лингвистика.

Danylenko Liudmila. Language Game as the Feature of «Language Flavor of the Era» / Liudmila Danylenko // Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. – Series: Philology. Social Communications. – 2012. – V. 25 (64), №2 (1). – P. 302–307.

The article researches and describes lingua-stylistic and pragmatic means and ways of making comic effect in modern Czech paremiology. The types of communicative intentions of the sender are defined.

Key words: Czech paremiology, language game, pragmatics, communicative linguistic.

Стаття надійшла до редакції 1 березня 2012 року